

ДЕРЖАВА ЗАРАДИ ДЕРЖАВИ: ЗАРОДЖЕННЯ ФІЛОСОФІЇ ЛЕГІЗМУ**О. І. Бойченко***докторант Київського національного університету імені Т. Шевченка*

Розглядаються філософські позиції Гуань Чжуна і Цзи Чаня щодо розбудови та функціонування держави як такі, що засновані на принципах первинності закону. Аналізуються вчення та реформи предтеч легістської філософії пов'язані з проблемами централізації влади та подолання впливу спадкової аристократії в державі.

Ключові слова: легізм, конфуціанство, держава, закон, правитель, спадкова аристократія, землеробство, війна.

Для нормального існування держави, нації чи народу дуже важливо не забувати про минуле, історію. Адже там досить часто можна знайти відповіді на питання, котрі постають сьогодні. Ряд суспільних проблем, над вирішенням яких колись міркували мислителі минулого, виникають також і в умовах сучасного суспільства. Змінюються певні технічні аспекти, змінюються економічні й духовні чинники, проте навіть відмінність таких умов дозволяє використати винайдені колись соціальні рецепти й зараз. У техніці вважається безглуздим вгадувати те, що вже було колись винайдено. Але в соціальній сфері безкінечний «винахід велосипеда» не вважається чимось недоречним. Більш того, сучасний світ відкриває нові можливості використання не тільки власного соціального досвіду, але й, повною мірою, відкриває історичну скарбницю всіх держав та націй. Усе це стосується також питань розбудови держави, управлінського досвіду тощо. Не дивно тому, що увагу багатьох сучасних дослідників привертають вчення мислителів колишніх епох, котрі свого часу сприяли вирішенню багатьох суспільних проблем, та допомогли уникнути або успішно подолати кризові явища у державі.

Дуже цікавим у цьому відношенні є досвід філософії Давнього Китаю, зокрема шкіл конфуціанців та легістів. Слід зазначити, що їхні вчення створені понад дві тисячі років назад і зараз продовжують впливати на більшість країн того регіону. Більш того, якщо простежити історію поширення ідей цих учень, можна побачити, що у в е с ь сучасний світ знаходиться під деяким впливом цих ідей. Розглянемо, зокрема, легізм. Ідеї легізму, запозичені з Китаю, свого часу надзвичайно вплинули на модель держави, розроблену сьогунатом Токугави (XVII – XIX ст.). Фактично все японське суспільство того часу було розбудоване за колишніми легістськими зразками. Абсолютно жорстка й чітка стратифікація суспільства, тотальний контроль в усіх сферах, система кругової

поруки й відповідальності, усезагальне стеження й доноси. Землеробство й війна розцінюються як найголовніші заняття соціуму. І таке інше. Єдине, що врешті завадило розвитку цього соціуму, була довга відсутність воєн і зовнішніх ворогів. Врешті сьогунат Токугави просто «вихолостив ся» зсередини, оскільки в нього просто забракло цивілізаційних стимулів існування. Японію примусово «відкривають», відбувається «реставрація Мейозі» і суспільство зазнає значних трансформацій. Але значна частина того, що було співзвучне ідеям легізму, продовжили існувати в ньому.

Початок XX ст. і, особливо період другої світової війни яскраво демонструють це. Саме тоді (і це вже цілком визнаний факт) фашистська Німеччина багато в чому запозичує досвід розбудови соціуму й тотального контролю над ним у японців. І з цього часу деякі ідеї легізму стають невід'ємною частиною європейської сучасності.

Звісно, сучасні держави не є прообразами Німеччини часів другої світової війни, але певні ідеї, інтенції та розуміння поширилися на всі сучасні реалії. Наприклад, особливе значення і роль різноманітних органів контролю і спостереження в сучасному соціумі, фактичне укорінення ідеї того, що сучасна держава існує зараз сама заради себе тощо. Безумовно, все це повинно сприяти дослідженню теорії та практики легізму. Тому існує ряд сучасних наукових робіт, в яких вивчається спадщина мислителів-легістів. Зокрема слід згадати праці Л.С. Васильєва, А.І. Кобзева, Х.Г. Кріла, В. Рікета, В.А. Рубіна, Л.С. Переломова, Г. Халоуна, Ч.Ц. Циренова, В.М. Штейна та ін. Ними було розглянуто багато аспектів легістського вчення, але низку моментів, зокрема тих, що стосуються виникнення основ легізму, все це потребують окремої уваги дослідника.

Особливо пильної уваги, на нашу думку, заслуговують Гуань Чжун та Цзи Чань, оскільки їх ідеї свого часу безумовно здійснили вплив на формування світогляду Шан Яна,

якого, цілком справедливо, і вважають засновником філософії легізму.

Слід зазначити, що за періодів Чунь Цю та Чжань Го династії Чжоу розвиток різних царств Давнього Китаю був нерівномірним. Як зазначає Л.С. Переломов, різниця в рівнях розвитку сягала часом кількох сотень років. Тому процеси, що відбувалися в VII-VI ст. до н. е. в одних царствах тогочасного Китаю, в інших почалися набагато пізніше, приблизно в IV ст. до н. е. Відповідно проблеми, котрі поставали перед мислителями різних сторіч, були дуже схожими. Саме це й дозволяє нам стверджувати внутрішній зв'язок учень Шан Яна та Гуань Чжун.

Тогочасні ж проблеми були б визнані досить вагомими в будь-якому соціумі. Чжоуська династія, котра взагалі не була зразком централізованої країни (хоча Х.Г. Кріл і намагається довести протилежне), на той час почала взагалі втрачати важелі управління своїми частинами. Фактично держава розколотась на ряд майже повністю незалежних царств, кожне з яких прагнуло провадити свою політику. Правителі цих царств почали врешті вважати, що чжоуський ван є лише першим серед рівних, відповідно його влада стала досить номінальною. Але цим соціальні негаразди не вичерпувались. У кожному з царств були свої аристократичні роди, котрі здійснювали в ньому реальне управління і були адміністративним монолітом. Представники цих родів також виходили з того, що правитель царства теж виступає лише першим серед рівних, що не призводило до зміцнення авторитету влади як правителя царства, так і влади чжоуського вана. Безумовно, не дивним було те, що знатні роди неодноразово укладали заклоти проти правителів своїх царств, виганяли їх і навіть вбивали. Врешті, все це не могло не порушити стабільність в умовах усього соціуму, оскільки негативний приклад верхів заохочував усі прошарки суспільства. Не випадково, що Конфуцій, свого часу, коли буде вирішувати ці проблеми, заговорить про виправлення імен, як про спосіб відновити соціальну рівновагу. І розпочинати він усе запропонує з найменших ланок суспільства – з відносин у сім'ї та роду. Фактично це свідчить про те, що соціальна нестабільність тогочасного Китаю сягала найвищого рівню. З іншого боку, той самий Конфуцій у своїй реформаційній діяльності буде опиратися, насамперед, на етико-моральні норми виховання саме родової системи. Отже, там ще були збережені певні елементи соціальної рівноваги. Характерно, що і Гуань Чжун, і Шан Ян у своїй теорії та практиці також розглядали реформу родових общин як одну з основ стабільності й процвітання держави.

Слід зазначити, що з часом ця розколотість і нестабільність суспільства перетворилася на низку постійних військових і політичних конфліктів, що охопили увесь тогочасний Китай. Не випадково останній період існування Чжоуської династії отримав назву Чжань Го – період Боротьби Царств. Усе це вимагало нових ідей, які дозволили б зміцнити кожне окреме царство і, зрештою, надати йому сил стати гегемоном серед інших.

Саме такі ідеї запропонували легісти та ті, кого можна назвати їх предтечами, зокрема Гуань Чжун.

Окрім вказаних вище проблем суспільства слід зазначити ще дві, вирішенням яких займалися і легісти, і моїсти і конфуціанці. Це, по-перше, тотальне засилля родової аристократії в управлінні фактично усіх царств, і, по-друге, те що впливало з першого, – фатальні недоліки у військовому, економічному та політичному управлінні цих царств. Суспільство на той час перетворилось на цілком замкнену, майже кастову систему, де управлінням займалися не ті, хто мали до цього здатності і хист, а виключно представники двох-трьох аристократичних родів. Відповідно, життя соціуму це не покращувало. Тому всі філософські школи Давнього Китаю, які займалися соціальною проблематикою, розробляли методи боротьби з усталеними адміністративними тенденціями. Вони всі, звісно, мають суттєві відмінності, але на загал поєднуються спільною ідеєю – залученням до державного управління, людей гідних, здібних незалежно від того, яке вони мають походження.

Усі ці проблеми поставали ще перед Гуань Чжуном, мислителем і політичним діячем царства Ци, людиною про яку схвально відгукувався Конфуцій, незважаючи на те, що вони повністю розходились у визначенні методів та пріоритетів розвитку суспільства. Гуань Чжун виходив з первини закону у житті суспільства і держави, Конфуцій же стверджував первинне значення освіти й виховання заснованого на ряді соціально-етичних норм. Більш того, саме вчення Конфуція, а відповідно і конфуціанство, якоюсь мірою виникає як своєрідна реакція на вчення про закон Гуань Чжуна та інших його сучасників. Усе це, безумовно, робить надзвичайно привабливим розгляд діяльності і вчення останнього для дослідження.

Одним із найважливіших завдань у своїй діяльності Гуань Чжун вважав зміцнення низового прошарку родових общин, котрі й займались безпосередньо землеробством. На той час збіднілі общинники продавали за дешевою ціною свої поля, а іноді просто кидали їх, йдучи в місто. Адже це було для них економічно вигідніше, ніж обробляти землю і платити велетенські податки, що сягали в окремі роки

двох третин усього врожаю. Втеча збіднілих общинників прийняла масовий характер, що почало серйозно турбувати правителів, бо скорочення кількості основних платників податків зменшувало прибутки казни правителя. Гуань Чжун, ставши першим радником правителя, розумів необхідність реформування соціуму, котре дозволило б припинити процес переселення бідних землеробів [1, 111].

Але для цього потрібна була міцна державна влада на чолі з рішучим правителем, який отримав би повноту всієї влади в царстві, а не ділив її з аристократами. Фактично і рядові общинники і аристократичні роди виходили з власних інтересів, коли одні кидали обробку землі, а інші – захоплювали земельні угіддя. Та все це шкодило правителю царства, оскільки знесилювало державу. Слід згадати, що на той час саме землеробство було основою економічного життя країни, тому ті процеси, які були відносно позитивні для кінця європейського феодалізму і зародження буржуазних відносин, були просто нищівними для тогочасного Китаю.

Отже, Гуань Чжун в своїй діяльності міг спиратись лише на сильну державну владу, міцного правителя. А, як зазначалося вище, на той час це було лише мрією. Тому, щоб вирішити цю проблему, він і створив учення про первинність закону та обґрунтував концепцію управління країною на основі закону. А щоб зробити його привабливістю для всіх, а не тільки для правителя, Гуань Чжун стверджує, що «закони – це батько і мати народу» [3, 43]. Оскільки він буде захищати права усіх вільних жителів держави, більше того – у трактаті Гуань Чжуну проводиться ідея загальності закону: «Правитель і чиновники, вищі і нижчі, знатні і підлі – всі повинні слідувати закону. Це і називається великим (мистецтвом) правління» [3, 43].

Отже, з одного боку Гуань Чжун намагався обґрунтувати всю привабливість для правителя управління державою на основі саме закону: «Досконаломудрий правитель покладається на закон, а не на мудрість... Якщо ж він відмовиться від закону і віддасть перевагу знанням, то народ закине усі справи і кинеється за славою» [2, 18]. З іншого ж боку, він хотів здобути підтримку общинників і подолати засылля родової аристократії в управлінні. У нього одним з лейтмотивів проходить таке: «Тільки управляючи на підставі закону, можна висувати гідних і усувати невірних» [2, 19].

Але якщо придивитись уважно до його вчення, ми можемо знайти те, що певною мірою відрізняє його від учень багатьох легістів. Адже вони виходили з абсолютності влади правителя, натомість Гуань Чжун навіть у цьому обґрунтовував первину закону: «Закон

стоїть не під, а над государем. Сам правитель зобов'язаний виконувати його вказівки» [5, 130]. Більше того, в п'ятдесят другій главі трактату говориться, що «закон захищає народ від неприборканої волі державця, що не має меж» [5, 130-131]. Цікаво, як взагалі Гуань Чжун, котрий більшою мірою був практиком, ніж теоретиком, міг дозволити собі подібне абстрактне узагальнення в тогочасних умовах? Адже для проведення відповідних реформ йому було потрібне щось цілком протилежне. І ми можемо знайти це в його трактаті. Так, Гуань Чжун наполягав на тому, щоб правитель повністю контролював усі важелі економічного і політичного управління. Він повинен був виступати в якості верховного регулятора економічного життя країни. Правитель мав стежити за підтримкою помірних цін на продовольчі товари, зокрема на рис, тільки він міг запроваджувати видобуток залізної руди тощо. Відповідно, це призводило б саме до абсолютизації царської влади. При цьому слід пам'ятати, що Гуань Чжун, визначаючи функції і сутність влади правителя царства, був змушений, з одного боку, балансувати між сферами впливу влади чжоуського вана і родової аристократії – з іншого. Можливо саме це пояснює певні логічні протиріччя закладені у його трактаті.

Як і всі мислителі Китаю того часу, що займались соціальною проблематикою, Гуань Чжун був вимушений розмірковувати, що саме дозволить заохотити різні прошарки суспільства до змін. І в цьому він більше сподівався на покарання, ніж на мораль. Гуань Чжун стверджував: «Коли шанують вищих і бояться покарань, то управляти легко» [2, 18]; «Народ повинен боятися влади, як страшної хвороби» [3, 44]. Але не відміну від більш пізніх мислителів він не створював розгорнуту мотивацію щодо принципів і методів управління.

Так само, як і потому Шан Ян, Гуань Чжун, дуже велику увагу надавав розвитку сільського господарства, вважаючи землеробство основним і найбільш почесним заняттям. Це пов'язано з тим, що добробут держави залежав, насамперед, від процвітання сільського господарства. В главі «Про управління державою» Гуань Чжун прямо заявляє: «Якщо народ займається землеробством, це означає, що всі землі оброблені; коли ж поля оброблені, це означає, що зерна багато... це означає, що держава багата, а в багатій державі воїни сильні; при сильних же воїнах війни переможні, а при переможних війнах розширюються межі держави» [5, 264]. Така позиція надзвичайно подібна тому, що потім буде детально обґрунтовувати Шан Ян в своєму трактаті про управління. Як бачимо, його вчення про три основи

життя держави було висловлено Гуань Чжуну набагато раніше.

Ще одна подібність цих двох учень убачається у ставленні до торгівлі і соціального статусу торговців. Гуань Чжун, як потім і Шан Ян, виступав за обмеження торгівлі і навіть за певну її заборону. В цьому не було нічого дивного, оскільки багато збіднілих общинників наймалися до торговців, власників ремісничих майстерень і не бажали повертатися до обробки землі [5, 264]. Торгівлю Гуань Чжун взагалі відносив до другорядного, більше того, вбачав у ній одну з причин розорення землеробів. Звідси й його численні заклики до правителя щодо обмеження торгівлі [5, 263-265]. Саме цікаве у цьому те, що згідно Сима Цяню, Гуань Чжун, до того як здобув перші посади, довго займався саме торгівлею [4, 52].

Але одним з найважливіших здобутків Гуань Чжуну як управлінця була його територіально-адміністративна реформа. Слід зазначити, що після нього у найбільш розвинених царствах теж були проведені відповідні реформи. Навіть через кілька сторіч Шан Ян, коли буде проводити відповідну реформу у царстві Цінь (на той час доволі слабкому), фактично відтворить усю послідовність реформ Гуань Чжуна. Сутність же ідеї реформи полягала в наступному – розділити територію царства Ци на 21 повіт на чолі з призначеними з центру чиновниками, до того ж провести наскрізний адміністративний поділ до самої нижчої соціальної одиниці – сім'ї, розбивши усе населення царства на групи з п'яти сімей [5, 263-265]. Це дозволило Гуань Чжуну успішно протидіяти зусиллям родової аристократії, оскільки повністю трансформувало усталений адміністративний поділ, до того ж на керівні посади можна було влаштувати нових людей (контрольованих правителем царства в першу чергу). З іншого боку, такий поділ дозволив посилити контроль над всіма суспільними прошарками, зокрема общинниками-землеробами, оскільки тепер вони були вимушені притримуватись принципів взаємної відповідальності і поруки у межах общини з п'яти сімей. Безумовно, Гуань Чжун розумів, що успішне управління країною, засноване на законі, неможливо без руйнування старих родових зв'язків. Подібна реформа дала йому змогу різко посилити централізацію влади в умовах окремого царства. Це, разом з ідеєю первинності закону для існування держави, вчення про основоположне значення землеробства та війни в подальшому послужило фундаментом зміцнення царства Цінь, і, врешті, призвело до формування першої повністю централізованої імперії Китаю.

Слід зазначити, що на відміну від майже усіх представників легізму Гуань Чжун зумів не тільки досягти успіху в своїх реформах (після

них царство Ци майже на двісті років стає гегемоном), але й померти власною смертю у старості. Після нього практично всі легісти гинули наглою смертю, хоча, як і він, зуміли здійснити заплановані реформи суспільства.

У VI ст. до н.е. жив інший великий реформатор Давнього Китаю – Цзи Чань, який теж намагався трансформувати суспільство через введення чітких норм законодавства в царстві Чжен. До нас, на жаль, дійшли дуже лаконічні відомості про реформи Цзи Чаня, після нього не залишилось ніяких трактатів, бо як і Гуань Чжун, він, більшою мірою, цікавився практикою, а не теорією. Тому й судити про його вчення доводиться, переважно, виходячи з оцінки його реформ. Подібно Гуань Чжуну, він деякий час обіймав посаду першого радника правителя царства, тому мав змогу втілювати власні ідеї безпосередньо в політичне життя свого царства.

Серед його найважливіших реформ слід згадати законодавчу та адміністративну. Цзи Чань у 536 р. до н. е. видав ряд законів, що діяли на території царства Чжен. Особливістю й новизною нового законодавства була його принципова відкритість і доступність простому люду. Це викликало жвавий осуд серед представників родової знаті, оскільки оголошене законодавство робило прозорим юридичні процеси в суспільстві, відповідно права аристократичних родів надзвичайно ущемлювались, бо законодавство регламентувалось владою правителя царства. Цзи Чань взагалі закидали спроби розвалити управління царством і позбавити авторитета правителя царства. Але сам реформатор не дуже зважав на те і продовжив свою роботу, здійснивши аграрну реформу. По своїй суті вона була логічним продовженням законодавчої реформи. Цзи Чань наказав звести насипи і прорити канали на полях. Тим самим він провів фактично реєстрацію всіх існуючих земель і закріпив конкретних власників за ними. Це ще більше послабило позиції родової аристократії, оскільки та звикла традиційно маніпулювати земельними наділами. З іншого боку, це надзвичайно посилало позиції общинників-землеробів, які хоча й виявилися прив'язаними до своїх земельних наділів, але отримали також і певну стабільність у своєму існуванні. Слід зазначити, що свого часу Шан Ян, який урешті й створив квінтесенцію легістського вчення, повністю продублював таку аграрну реформу у царстві Цінь.

Зрештою, Цзи Чань проводить і територіально-адміністративну реформу за зразком Гуань Чжуна – розподіляє все царство на більші й менші соціальні одиниці, найменшою з яких також виступає община з п'яти сімей. У межах як малих, так і великих громад він на-

магається ввести систему взаємної відповідальності. Це знову ж таки дозволило позбавити спадкову аристократію частини впливу й влади, оскільки порушило усталені родові зв'язки всередині громад і відтепер підпорядкувало їх представникам адміністрації правителя царства. Слід зазначити, що до цього представники аристократичних родів займали також чільні місця в управлінні й общинами. Громади отримували зовнішнє керівництво, члени громад прив'язувались до власних земельних наділів, їхні справи регламентувались законодавством царства. При всьому тому адміністративно-територіальний поділ, введений Цзи Чанем, обмежував права лише представників спадкової аристократії; права представників нової аристократії, нових значних земельних власників він намагався не обмежувати. Бо саме вони складали основну «групу підтримки» його реформам.

Цзи Чань, так само як і всі легісти, надавав великого значення посиленню особистої влади правителя. Він запропонував новий принцип просування сановників, в основі якого було не походження, а «відданість» та «чесність» [3, 48]. При цьому правителю надавалось право вільно оперувати адміністративними кадрами, залежно від того, наскільки вони віддані особисто йому. Цзи Чань намагався також уніфікувати все, що складало основу державного управління. Наприклад, він увів єдиний зразок одягу для чиновників різного рангу. Можливо, цим він також намагався перетворити спадкових аристократів на звичайних чиновників.

Цікаво, що Цзи Чань сумнівався у визначальній ролі Неба і покладався більше на закон. «Шлях Неба, – говорив Цзи Чань, – далекий, а шлях людей близький і не є його продовженням» [3, 48]. Але досить згадати, що Небо було верховним божеством чојусців, а динас-

тія Чжоу на той час вже дуже втратила свої позиції.

Як Гуань Чжун, так і Цзи Чань висловили безліч ідей, котрі надалі склали основу легізму. Більше того, вони на основі цих ідей здійснили реформування царств, де були управителями, причому реформування цілком успішне. Але безпосередні теоретики легізму жили все-таки на два сторіччя пізніше. Вони повністю підтримували той курс реформ, що були запропоновані Гуань Чжуном та Цзи Чанем, але, як вони вважали, свої погляди потрібно викласти у відповідних політико-управлінських трактатах. Це була своєрідна реакція на творчість Конфуція та його послідовників. Так само, як вчення Конфуція створюється як певна опозиція діяльності предтеч легізму, з їхніми ідеями повної уніфікації й зверхності закону у державі, легісти періоду Чжань Го були вимушені викладати власні ідеї в трактатах, полемізуючи вже з конфуціанцями. Але так само, як Гуань Чжун та Цзи Чань, ці легісти були не в останню чергу практиками, що стояли біля керма управління могутніми царствами. І багато в чому їхні реформи відтворять зміни проведені попередниками в інших царствах. Шан Ян буквально скопіює основні заходи Цзи Чаня (як, наприклад, поєднання територіально-адміністративного поділу з новим принципом висунення чиновників).

Таким чином, оцінюючи в цілому практичну діяльність Гуань Чжуна та Цзи Чаня та їх висловлювання, можна зробити висновок, що вони здійснили значний вплив на розвиток легістської школи. Їх не можна назвати родоначальниками школи, оскільки вони не були теоретиками, більше того, окремі їхні висловлювання певною мірою суперечили деяким положенням легістів. Але і Гуань Чжун, і Цзи Чаня можна сміло віднести до предтеч легізму.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Го юй* (Речи царств); [Перевод с китайского, вступление и примечания В. С. Таскина]. – М.: Наука, 1987. – 472 с.
2. *Древнекитайская философия*. Собрание текстов: В 2 т. – Т.2. – М.: Мысль, 1973. – 384 с.
3. *Переломов Л. С.* Конфуцианство и легизм в политической истории Китая / Л. С. Переломов. – М.: Наука, 1981. – 331 с.
4. *Сыма Цянь Избранное* / Цянь Сыма; [Пер. В. А. Панасюка]. – М.: Изд-во Худ. лит-ры, 1956. – 360 с.
5. *Штейн В. М.* Гуань-цзы. Исследование и перевод / В. М. Штейн. – М.: ИВЛ, 1959. – 380 с.

Стаття надійшла до редакції 11.04.2011 р.